

УДК 811.161.2'373.611'366

СИНКРЕТИЗМ ДЕРИВАЦІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ ЯК ВИЯВ ДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СЛОВОТВІРНІЙ ПАРАДИГМІ

Оксана Кушлик

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
бул. Т. Шевченка, 24, м. Дрогобич, Львівська обл., Україна,
oksana_kushlik@ukr.net*

З'ясовано, що в межах комплексних словотвірних одиниць як систематизаторів словотвірного потенціалу слова відповідно до різновидів семантичних відношень між твірною і похідною одиницями виокремлюють три типи словотвірних значень – транспозиційні, мутаційні й модифікаційні. З огляду на те, що можливості реалізації словотвірних значень іноді виявляються ширшими за названі, ґрунтовно доведено необхідність виділення комбінованих (синкретичних) словотвірних значень. Установлено різновиди комбінованих словотвірних значень у межах словотвірних парадигм з вершинними дієсловами, мотивованими іменниковими, прикметниковими і звуконаслідувальними основами. Простежено особливості експлікації дериватами транспозиційно-мутаційного словотвірного значення як найбільш поширеного та визначено інвентар словотвірних засобів для реалізації його. Виявлено зумовленість синкретичних словотвірних значень девербативів їхньою частинимовною належністю та окреслено вплив цих значень на встановлення типології словотвірних парадигм.

Ключові слова: словотвірна парадигма, морфологічна зона, словотвірне значення, транспозиційно-мутаційне словотвірне значення, словотвірний тип, словотвірний засіб, твірна (мотивувальна) основа, девербатив.

Основоцентричний напрям дослідження словотвірних явищ, процесів, зорієнтований на твірну основу як типологізувальний чинник, набуває подальшого розвитку в українській дериватології. Поширення цього напрямку спричинене потребою обстежити всю твірну базу сучасної української мови з погляду передбачуваності формування дериватів з різними словотвірними значеннями, визначити інвентар словотвірних засобів для їх експлікації, з'ясувати вплив мовних та позамовних чинників на реалізацію дериваційного потенціалу слів. На важливості, необхідності, нагальності таких досліджень свого часу неодноразово акцентував Іван Ковалик: „...й досі, наскільки мені відомо, ще не маємо в ділянці вчення про словотвір ні однієї спеціальної праці, в якій була б охарактеризована вся структура словотвірних основ. А втім такий аспект вивчення системи словотвору даної мови допоміг би краще зрозуміти словотвірні факти й дав би більш надійні підстави зробити дедалі глибші висновки й узагальнення з теоретичних питань учення про словотвір” [13, с. 43-44]. В іншій науковій праці знову наголошував, що „у працях із суфіксального словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [12, с. 6-7]. Проте його ідею про потребу розвивати обидва аспекти дослідження словотвору почали реалізовувати лише із середини 80-х років ХХ ст.

Зумовленість словотвірного потенціалу слів загальнокатегорійним значенням мотивувальної основи, її структурою, семантикою, функційним навантаженням

уможливило процес планоми́рного та системного вивчення низки питань, вичерпне розв'язання яких було неможливим при формантоцентричному підході.

У лінгвоукраїністиці на засадах основоцентричної дериватології вже досліджено дериваційну спроможність прикметників [7], іменників [3; 1; 2; 21; 26], дієслів, належних до деяких лексико-семантичних груп, зокрема на позначення конкретної фізичної дії [9; 24], динамічної просторової локалізованості [25], або до різних словотвірних типів [15]. Установлення породжувальної здатності цих слів спирається на узвичаєний принцип парадигмотворення, згідно з яким показником реалізації закладених мовою дериваційних можливостей тієї чи тієї твірної основи є словотвірна парадигма – комплексна одиниця, що становить сукупність дериватів одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи [11, с. 71; 8, с. 10; 10, с. 196; 17, с. 58; 3, с. 29]. Така дефініція словотвірної парадигми засвідчує безперечне ієрархічне підпорядкування її словотвірному гнізду. Проте в лінгвістиці поширені спроби по-різному кваліфікувати словотвірну парадигму і ототожнити її з різними комплексними одиницями, серед усього: 1) зі словотвірним гніздом як сукупністю спільнокоренових слів, у якій кожен елемент займає певне, передбачене системою мови й закріплене мовною нормою місце [28, с. 31], або з частиною гнізда [29, с. 7-13], або ж, з огляду на регулярне повторення в групах (серіях) споріднених слів, які входять до різних словотвірних гнізд, вивести взагалі за межі гнізда [20, с. 72–73]; 2) зі словотвірним ланцюжком спільнокоренових слів, у якому кожне похідне є твірним для наступного [34, с. 87]; 3) з одиницею, що реалізує єдину семантичну модель [30, с. 72] або комплекс словотвірних категорій, безпосередньо сформованих на основі твірних певного класу (частини мови, семантичної групи) [19, с. 56]. Усі ці підходи свідчать про бажання дослідників охопити поняттям „словотвірна парадигма” різні мовні реалії, які певною мірою є важливими для теорії і практики словотвору, але часто взаємозаперечують одна одну або ж є актуальними лише для частини аналізованого матеріалу.

Різноаспектність позицій у витлумаченні словотвірної парадигми зумовлює відповідно і неоднакові чинники детермінації словотвірної спроможності вершин цих комплексних одиниць. Дериватологічною працею основоцентричного спрямування, у якій використано словотвірну парадигму для опису фрагмента словотвірної системи, уважають монографію К. Бузашішовой „Семантична структура словацьких девербативів” [31]. У ній співвіднесено словотвірні можливості дієслів словацької мови з їхньою інтенційною семантикою. Дослідниця згрупувала дієслова залежно від значень утворених від них іменників. Словотвірна парадигма („словотвірна відміна” [31, 74–75]) віддієслівних дериватів у неї охопила похідні з однаковим категорійним словотвірним значенням, яких нараховано одинадцять, серед них: 1) виконавець дії (при запереченні – носій дії); 2) знаряддя дії; 3) дія; 4) матеріал, який витрачають, виконуючи дію; 5) результат дії; 6) залишок (після дії); 7) об'єкт дії (пацієнт у вузькому значенні); 8) місце дії; 9) якість дії; 10) опредмечування якості дії; 11) носій якості дії. За набором дериватів з однаковим словотвірним значенням для різних інтенційних типів твірних дієслів вона виокремила дев'ять парадигм. Однак до цих парадигм потрапили лише віддієслівні іменники та прикметники, залишилися поза увагою віддієслівні дієслова. За такого підходу, на думку В. Грещука, „словотвірна парадигма втрачає своє визначальне призначення – всеосязно експлікувати дериваційні можливості класу твірних” [8, с. 22].

У дослідженнях, виконаних на матеріалі російської та української мов, словотвірна парадигма постала як комплексна одиниця, що репрезентує словотвірну спроможність твірних залежно від інших чинників. Для встановлення словотвірного потенціалу дієслів російської мови Т. Морозова, наприклад, обрала такий параметр, як валентність, оскільки саме ця категорія визначає можливість утворення на такій основі дериватів і характер їхньої

словотвірної семантики. На думку вченої, немає жодного віддієслівного деривата, який би не був зумовлений валентністю дієслова. Проте дієслівна валентність у її витлумаченні – це не узвичаєні в теорії валентності три актанти [27, с. 265] чи тринадцять непередкатних (іменникових) аргументів [5, с. 33-42], детермінованих семантикою дієслова. Вона застерігає, що використовує широке трактування валентності, а саме „як здатність дієслова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами”, тобто як сполучуваність дієслова не тільки зі словами, що позначають „учасників дії”, а й зі словами, що виражають ознаки дії, – із прислівниками” [22, с. 8]. Цілком очевидним є ототожнення валентності дієслова з його лексичною сполучуваністю. Це визнає і сама дослідниця, констатує на використанні найповнішого набору валентностей, запропонованого Ю. Апресяном [Там само].

В українській основоцентричній дериватології словотвірну спроможність твірних основ різної частиномовної належності пов'язали передусім із їхніми значеннями, опертя на які дозволило об'єднати в лексико-семантичні групи, або зі значеннями і словотворчими формантами, на основі яких вони об'єднані у словотвірні типи [15, с. 47].

Узвичаєний у дериватології принцип парадигмотворення передбачає виокремлення конкретних і типових словотвірних парадигм [11, с. 71; 18, с. 287; 7, с. 12; 8, с. 10-11; 3, с. 31].

Конкретна словотвірна парадигма фіксує всю сукупність дериватів першого ступеня творення. Спільний елемент у їхньому значенні та значенні вершинного слова є релевантною ознакою, на засадах якої визначають структурно-семантичні особливості похідних, їхні постійні, визначені в парадигмі словотвірні значення. Крім того, необхідність виділення конкретної словотвірної парадигми зумовлена структурними та семантичними особливостями вершинних одиниць, від чого залежить продукування похідних слів. Наприклад, специфіку похідних дієслів як вершин словотвірних парадигм визначають належність до того чи того словотвірного типу, детермінованого спільним словотвірним значенням, словотворчим афіксом та мотивувальною (іменниковою, прикметниковою чи звуконаслідувальною) основою. У межах конкретної словотвірної парадигми того чи того вершинного слова встановлюють континуум словотвірних значень (комплекс / набір семантичних позицій) наявних у ній дериватів.

Відповідно до різновидів семантичних відношень між твірним і похідним словами традиційно, услід за розробленою класифікацією чеського дериватолога М. Докуліла, виокремлюють три типи словотвірних значень: транспозиційне, мутаційне та модифікаційне [32, с. 2-49, 68-76]. Проте можливості реалізації словотвірних значень іноді виявляються ширшими за подані. Це спричиняє збільшення обсягу структури словотвірного значення. Польські лінгвісти Р. Гжегорчикова та Я. Пузиніна виділили четвертий тип словотвірного значення – комбінований, у межах якого розглянули транспозиційно-модифікаційні та модифікаційно-транспозиційні утворення, словотворчий засіб яких поєднує модифікаційні і транспозиційні функції [33, с. 377]. Очевидно, так само можна говорити і про транспозиційно-мутаційне значення, експліковане дериватором, який водночас виконує транспозиційну та мутаційну функції, і про модифікаційно-мутаційне значення, репрезентоване словотворчим формантом, який реалізує модифікаційну і мутаційну функції.

Належність дериватів до тієї чи тієї морфологічної зони – субстантивної, вербальної або ад'єктивної – корелює з різновидом синкретичних словотвірних значень, а кількість самих зон і їхнє наповнення – зі структурою, семантикою і категорійним значенням вершинного слова. Простежимо особливості і частоту вияву синкретизму словотвірних значень на прикладі словотвірних парадигм, вершинами яких постають

похідні дієслова української мови, зокрема мотивовані іменниковими, прикметниковими і звуконаслідувальними основами.

Поширеною є здатність девербативів експлікувати транспозиційно-мутаційне словотвірне значення, яке притаманне похідним одиницям субстантивної зони. Основним експлікатором цього синкретичного словотвірного значення у словотвірних парадигмах з вершинними дієсловами на позначення дії, процесу чи стану слугує суфікс **-нн-** / **-енн-**, **-інн-**. Первинним для нього є передавати транспозиційне словотвірне значення „опредметнена дія”, „опредметнений процес” чи „опредметнений стан”. Наприклад, від усіх дієслів зі словотвірним значенням „обробляти об’єкт речовиною, названою твірною іменниковою основою”, які становлять найбільшу за обсягом групу відсубстантивних дієслів конкретної фізичної дії (це зумовлено як використанням різних словотворчих засобів, зокрема суфіксів **-ува-/юва-**, **-и-**, **-ізува-ти** / **-изува-ти**, так і можливістю передавати різні способи дії на об’єкт такої речовини [14, с. 201]), постають іменникові девербативи із семантикою предметної дії, пор.: *азотування, алюмінівання, асфальтування, бальзамування, бетонування, бронзування, вакцинування, вапнування, вольфрамуння, воскування, воцнення / воціння, галування, гіпсування, глазурування, гримування, гудронування, гумування, дернування, дублення, дьогтювання, дріжджування, емульгування, желатинування, зоління, золочення, іонування, йодування, клеєння, крохмалення, лакування, латунювання, літійування, луження, мастичення, мергелювання, нікелювання, озонування, олієння, парафінування, платинування, пудрення, свинцювання, селітрування, сіркування, смолення / смоління, соління, спиртування, торфування, фарбування, ферментування, фосфатування, хлорування, хромування, цементування, цинкування, цукрування, шліхтування* тощо, напр.: *Тільки не треба ... собі зав’язувати світ одним чоловіком, бо тоді можна швидко звихнутися й потрапити ось у цю лікарню, де єдина радість – це клеїти конверти, їх тут лікують **клеєнням** великих рудих конвертів...* (В. Шкляр); *Після цього починалося **вохріння** трьома плав’ями, тобто розведеною до прозорості краскою тричі підряд наводили малюнок, досягаючи дивної ніжності...* (П. Загребельний); *Ось чим я живу – опозиція до сходу, послідовний рух опору з метою незараження чим завгодно: реагентами, **хлоруванням, озонуванням, іонами срібла, ультрафіолетом, ультразвуком, термоударом** (О. Дроздов).*

Утворені віддієслівні іменники є переважно стилістично маркованими. Зберігаючи значення дії і набуваючи семантики абстрактної предметності, вони замінюють форми самих дієслів, оскільки останні не можуть бути виразниками логічного суб’єкта [4, с. 13]. Такий вияв дієслівності як граматичної категорії передбачувано активізує появу термінів на позначення різних технологічних процесів, напр.: *Для прискорення **сіркування** та максимального виключення побічних реакцій слід використовувати активатори* (Г. Кравчук); *Гончарі повинні були ознайомитися з основами керамічної технології – обробки і приготування глини, формування, сушіння виробів, **глазурування, фарбування, випалювання** (В. Радкевич). Деякі з таких іменників у словниках української мови не подані, хоч вони активно вживаються у відповідних сферах, пор.: *оліфлення*, напр.: *Кожний майстер має свої рецепти **оліфлення** і **закріплювання** творів іконопису* (Л. Муляр).*

Кожен з названих іменникових девербативів має потенційну спроможність експлікувати вторинне словотвірне значення – результат виконуваної дії, що дозволяє висновувати про можливість розвитку транспозиційно-мутаційного словотвірного значення. Деякі з дериватів реалізували такий потенціал, що засвідчують приклади вживання у відповідному контексті, напр.: *Лежать біля діжок із **соліннями** тверді та дзвінкі головки капусти* (Є. Гуцало); *Відшліфовану поверхню ретельно вимірюють для визначення необхідної товщини шару **хромування*** (Г. Оборський).

Транспозитором дієслівної семантики, вираженої дієсловами на **-ізува-ти / -изува-ти**, слугує іменниковий суфікс **-аці-**, пор.: *вітамінізація, іонізація*, напр.: *Акселерація є результатом впливу багатьох факторів, тому спроби пояснити це прискорення зміною клімату чи вітамінізацією харчування не розв'язують питання* (І. Вітенко). Віддієслівний іменник *іонізація* збігається за значенням з дериватом *іонування*, що дало підстави деяким мовознавцям уважати їх дублетами. Але така дублетність не набула поширення в українській мові. З огляду на слабкіше виражену процесуальність, ніж у дериватах на **-ни(-я) / -єни(-я), -їни(-я)**, і розвиток вторинного значення віддієслівні іменники на **-аці(-я)** виявилися більш придатними для називання понять у спеціальних сферах, тоді як перші позначають власне опредметнену дію. Інакше кажучи, різні словотворчі засоби, за допомогою яких утворено девербативи, послужили маркерами різних дефініцій.

Транспозиційно-мутаційні словотвірні значення здатні виражати і девербативи словотвірних парадигм, вершинами яких постають відад'єктивні дієслова української мови. Серед трьох структурно-семантичних типів таких дієслів – інхотивних, есивних і каузативних [15, с.137] – перехідність семантики найбільш послідовно репрезентують каузативні префіксально-суфіксальні дієслова зі словотвірним значенням „наділяти / наділити ознакою, яку сприймають органами чуття”. До таких дієслів належать: *видовжити / видовжувати, виповнити / виповнювати, випростати / випростувати, випрямити / випрямляти, відновити / відновлювати, збільшити / збільшувати, здовжити / здовжувати, зменшити / зменшувати, знизити / знизувати, зрідити / зріджувати, обнови́ти / обнови́вати / обнови́яти, опрі́снити / опрі́снювати / опрі́снити, опі́лити / опі́лювати / опі́ляти, підби́лити / підби́лювати, підви́чити / підви́чувати, підмі́лити / підмі́лювати, підно́вити / підно́влювати / підно́вляти, подов́жити / подов́жувати, помени́ти / помени́вати / помени́яти, понизи́ти / понизи́увати / понизи́жати, понови́ти / понови́лювати / понови́яти* та ін. Їхню словотвірну парадигму сформовано з трьох морфологічних зон – субстантивної вербальної і ад'єктивної. Субстантивну зону, як і у випадку розглянутої вище семантичної групи відсубстантивних дієслів, передусім наповнюють девербативи із суфіксом **-ни- / -єни-, -їни-**, який переводить дієслівну основу до іменникової, тобто виконує транспозиційну функцію. Віддієслівні іменники не лише зберігають семантику вихідного дієслова, а й часто успадковують його граматичну категорію виду, що засвідчує тенденція до утворення іменників від обох компонентів корелятивної видової пари, пор.: *видовження / видовжування, виповнення / виповнювання, випростання / випростування, випрямлення / випрямляння, відновлення / відновлювання, збільшення / збільшування, здовження / здовжування, зменшення / зменшування, зниження / знижування, зрідження / зріджування, оновлення / оновлювання / оновляння, опріснення / опріснювання, перебільшення / перебільшування, переповнення / переповнювання, підновлення / підновлювання / підновляння, підвищення / підвищування, подовження / подовжування, полегшення / полегшування, пониження / понижування, поновлення / поновлювання / поновляння* тощо.

Субстантиви, співвідносні з дієсловами доконаного виду, крім значення опредметненої дії, часто набувають вторинних значень, зокрема: 1) результату, наслідку дії, пор.: *видовження, відновлення, оновлення, полегшення, поліпшення, поновлення, ускладнення* тощо, напр.: *Сила пружності пропорційна абсолютному **видовженню** (стисненню) і протилежна йому за напрямом* (М. Будищев); *Навколишній світ вони [двійко дітей] бачили просто, без усіляких **ускладнень*** (Ю. Коваль); *Проте йти із гарбузом було неможливо, я відтягував своє **приниження*** (Ю. Коваль); 2) людини (істоти), сукупності людей, пор.: *доповнення, поповнення*, напр.: *Жона – помічник, однопумець, друга*

половина твого єства, твоє **доповнення**, спільник у всіх твоїх замірах, сила, що стає на твої захист (П. Загребельний); *Перекидаючися жартами, пасажирське **поповнення** зручно вмоцнується на своїх клунках* (Ю. Коваль); 3) предмета, пор.: *поповнення*, напр.: – *Агов, Василю, приймай **поповнення**! Дід Яким тпрукає на вгодованих коней, крекчучи зааджує з воза важкий бідон* (Ю. Коваль); 4) місця дії, пор.: *зниження, підвищення, пониження*, напр.: *Худорлявий і підтягнутий тисяцький Михайло Родько розглянувся..., а тоді впевнено ступив на **підвищення**, поклонився митрополиту і князеві* (О. Лупій). Вторинність семантики названих іменників є свідченням розвитку структури словотвірних значень у межах морфологічної зони зокрема і словотвірної парадигми загалом.

Уживання іменників на **-нн(-я)** / **-енн(-я)**, сформованих від каузативних префіксально-суфіксальних дієслів, функційно обмежене. Їх використовують переважно в науково-технічній та фінансово-економічній сферах – на позначення певної дії. Одночасно з називанням дії, супроводжуваної змінами об'єкта, потрібно визначити кількісні показники (виміри) цієї дії. Тому деякі деривати з формантом **-енн-** розвинули здатність експлікувати, крім усього, і величину, яка кількісно характеризує цю дію. Її називають „кількістю дії” [23, с. 461]. Щоб розмежувати назву дії і величину дії, до субстантивів додають іменник з кількісною семантикою на зразок *коефіцієнт, величина, кількість, градуснт, показник, рівень, кут, квадрат, куб* [Там само], пор.: *видовження і показник видовження, відновлення і коефіцієнт (показник) відновлення, випороження і коефіцієнт випороження, оновлення і коефіцієнт оновлення, опороження і коефіцієнт опороження, перебільшення і коефіцієнт перебільшення, перевищення і показник (рівень) перевищення, підвищення і коефіцієнт підвищення, поліпшення і коефіцієнт поліпшення, поновлення і коефіцієнт (показник) поновлення, сповільнення і величина сповільнення, уповільнення і коефіцієнт уповільнення* тощо, напр.: *Отже, величина **коефіцієнта оновлення** залежить від співвідношення повної вартості нових основних фондів, що надійшли від капітальних вкладень у звітному періоді, та від загальної залишкової вартості всіх основних фондів.* (А. Коваленко); *Оскільки це сповільнення залежить від товщини шару, комп'ютер може визначити товщину шару нервових волокон, використовуючи **величину сповільнення**, і на основі цього створити графічне зображення* (З перекл. Й. Фламмера).

Ще одним засобом вираження значення опредметненої дії у субстантивній зоні словотвірних парадигм деяких каузативних префіксально-суфіксальних дієслів слугує нульовий суфікс, пор.: *віднова, обнова, онова, переповня, полегша, понова*, напр.: *Несвизький багато говорив нам про **віднову** держави святого Володимира, – закінчив Судислав, – і ми зрозуміли, що така держава не постане без волі-свободи народу* (Юліан Опільський); *Любов – це **онова**, повсякчасна **онова**. І саме це – проба любови. Це велике мистецтво бути одному новим, щодня новим* (Ю. Косач). Характерно, що у віддієслівних іменниках з нульовим суфіксом, на відміну від іменників на **-нн(-я)**, утворених від дієслів недоконаного виду, дуже ослаблена процесуальність вираженого ними значення. Це зумовлює здатність їх більшою мірою виражати результативне значення [6, с. 26], яке витісняє первинне словотвірне значення „опредметнена дія”. Зокрема, дериват *обнова* означає „нова, щойно придбана, пошита, подарована і т. ін. річ (про одяг, взуття)” (СУМ, V, 546), напр.: *Синенькі, вишиті червоним і жовтим спереду, вони [черевички] були такі гарні, такі новенькі, так присмно пахли **обновою**, що, здавалося, оновили всю їхню квартиру* (Б. Харчук); дериват *переповня* – „надмір, надлишок” (ВТССУМ, 923), напр.: *Писати мене змушує **переповня** інформації в голові* (<http://sumno.com/article/margaryta-sichkar-yakos-napyshu-knygu-yak-vyjty-za/>); субстантив *полегша* – „полегкість” (СУМ, VII,

63), напр.: *Билися в ньому [Осмомислові] ...два соколи: один сокіл білий, а другий – чорний. Котрийсь з соколів означав **полегицу** (Р. Федорів).*

Деякі нульсуфіксальні іменники з мутаційним значенням уживаються в кількох сферах людської діяльності, від чого залежить зміна їхньої семантики. Наприклад, іменник *понова* у бджільництві означає „утворена бджолами нова вощина у вулику” (ВТССУМ, 1048), напр.: *Вибілений віск і воскова **понова** зазвичай не пахнуть* (<http://subject.com.ua/agriculture/apiculture/164.html>); у мисливстві – „слід звіра на свіжому снігу” (ВТССУМ, 1048), напр.: *І чекали моменту, щоб була сприятлива для полювання погода: аби випав свіжий сніг (**понова**) і можна було по слідах вовків піти* (<http://www.lesovod.org.ua/node/16552>).

Найбільшу системність в експлікуванні транспозиційно-мутаційного словотвірного значення виявляють відзвуконаслідувальні дієслова, оскільки вербати́ви усіх трьох сформованих структурно-семантичних типів – бестіальні (або дієслова, що передають звуки, які видають тварини, пор: *бекати, гавкати, гагакати, тетекати, телтати, кавкати, каркати, кахкати, квакати, крякати, кукурікати* та ін.), гомональні (або дієслова, що передають звуки, які видають люди, пор: *бухикати, гижикати, гикати, кахикати, пчихати, пхикати, пхинькати, пхукати* та ін.) і предметні (або дієслова, що позначають звуки, створені різними предметами, пор: *бемкати, булькати, бухкати, гахкати, гепати, грюкати, гуркати, диркати, клацати, плюскати, тріскати, хлюпати, хрускати* та ін.) [15, с. 239-272] – продукують іменникові девербати́ви, які водночас позначають „опредметнену дію процесуального типу” чи „опредметнений процес” і „звуки, утворені цієї дією чи процесом”, тобто виражають транспозиційно-мутаційне словотвірне значення.

Основним виразником, як і в попередньо проаналізованих випадках, слугує суфікс -**нн-**, пор: *бекання, гавкання, гагакання, тетекання, телгання, кавкання, каркання, кахкання, квакання, крякання, кукурікання; бухикання, гижикання, гикання, кахикання, пчихання, пхикання, пхинькання, пхукання; бемкання, булькання, бухкання, гахкання, гепання, грюкання, гуркання, диркання, клацання, плюскання, тріскання, хлюпання, хрускання* та ін., напр.: *Тіснява, крик, кінське іржання, рипіння возів.., телготання й **кудкудакання** птиці, кувікання свиней, дзенькіт і бренькіт, цокотіння й бубоніння.., а над усім – брехні, обдурювання, крутіїство, на тобі, Боже, що мені не гоже, як не я тебе, то ти мене...* (П. Загребельний) і *...раптом знадвору почулося важке гупання чобіт, розпачливе **кудкудакання** курок і пронизливий дитячий зойк* (З. Тулуб); *Може, своїм **сюрчанням** [цвіркуни] намагалися утримати літо...* (В. Лис) і *Знову настала тиша. У цій літній сільській тиші Віта розчинялася, з насолодою дихала й слухала тихе **сюрчання** цвіркунів, а може, й іще якихось комах, віддалене жаб'яче кумкання* (В. Лис); – *І ми вчотирьох із шалом, **гиканням** та свистом, скавучанням та вицанням виконали натхнений чоловічий танець* (Г. Вдовиченко) і *Напівсонний, він [чоловік] почув якесь химерне і зловісне **гикання**, схоже на речитатив* (З перекл. Дж. Лондона).

Іншим словотворчим засобом, за допомогою якого постають девербати́ви з транспозиційно-мутаційним значенням, є суфікс -**іт**, пор: *гавкіт, геліт, кахкіт, кваків; буркіт, тупіт, хрупіт, цмокіт* та ін., напр.: *Над містом повисла сторожска нічна тиша, яку зрідка порушував **гавкіт** собак* (В. Малик) і *Між очеретами почувся знову **гавкіт*** (О. Бердник); ***Тупотом** ніг, свистом висловлювала публіка протест* (В. Тракало) і *За стінами почувлися крики, **тупіт** ніг* (В. Малик).

Іменники *бевкіт, брязкіт, грюкіт, грякіт, стукіт, траскіт / тряскіт, тріскіт, хльоскіт, хляскіт, хрускіт, цоркіт, шерхіт*, утворені від предметних відзвуконаслідувальних дієслів, взагалі втратили здатність виражати первинне словотвірне значення опредметненого процесу і, за даними лексикографічних джерел, передають лише

результативне значення „звук, спричинені механічними діями”, зокрема ударами одних предметів по інших, пор.: *бевкіт, брязкіт, грюкіт, грякіт, гуркіт, гупіт, стукіт, хляскіт, цоркіт, цюкіт*, напр.: *Десь у височині табуном лебедів пливли білі хмарки, потривожене густим бевкотом дзвонів вороння кричало біля соборної дзвіниці* (Ю. Збанацький); тертям одних предметів об інші, пор.: *шерхіт*, напр.: *Незабаром і справді до них долинуло хропіння коней, шерхіт полоззя на снігу, виокання* (Л. Смілянський); ламанням, трісканням предметів, пор.: *траскіт / тряскіт, тріскіт, хрускіт*, напр.: *До моїх вух ще деякий час долітав віддалений хрускіт гілок* (О. Вільчинський). Інакше кажучи, відбулося витіснення первинного транспозиційного значення на периферію або і взагалі його втрата.

До інших способів творення іменників зі значенням „опредметнена дія процесуального характеру” чи „опредметнений процес” належить спосіб нульової суфіксації. У субстантивних зонах усіх трьох структурно-семантичних типів відзвуконаслідувальних дієслів наявні девербативи, які постали таким чином. Правда, продуктивність нульового суфікса як виразника словотвірного значення „опредметнена дія процесуального характеру” чи „опредметнений процес” нижча порівняно із продуктивністю проаналізованих суфіксів, пор.: *гавк, дзявк, кигик, кряк; хлип, хрум, цмок; брязк, дзеньк, ляск, плеск, тріск, хльост, хруск, шерх* тощо, напр.: *Тоді в Мишка підкочувалося щось у горлі, і він стримувався, щоб не зайтися хлипом* (В. Погрібний) і *Тепер до нього [Лавріна] долинав кожен Киліянин поклик, кожен хлип* (Ю. Мушкетик). М. Лесюк, простеживши ступінь дієслівності в різних транспозиційних моделях віддієслівних іменників, дійшов висновку, що в сучасній українській мові серед нульсуфіксальних іменників близько 42% мають значення, які сформувалися лише внаслідок семантичного переосмислення, тобто належать до сфери мутації [16, с. 37], що засвідчує і частота вживання девербативів із таким значенням в мовленні, напр.: *Як і в І. Багрянного, в О. Масикевича знаком неволі є собаки: межі між ними і охоронцями, власне людьми, стираються: „Суцільний, густий гавк караульних і собак”... (Л. Василик); Луни замовкають, а вона [людина] стоїть і слухає нічний весняний гомін – гусяче далеке гелотання в невидимому небі, свист качок над озерами..., гомін куликів-турухтанів на бережках..., крик чаплі, далекий дзявк лисиці в бору... (І. Багрянний).*

Модифікаційно-мутаційне словотвірне значення здебільшого реалізується в площині вербальної зони словотвірних парадигм. Воно представлене значно рідше, ніж транспозиційно-мутаційне. Найбільш придатними для цього виявилися відзвуконаслідувальні дієслова, зокрема зі значенням звукового вияву рідин. Наприклад, виразниками модифікаційного темпорального словотвірного значення „завершити розгортання процесу” у їхніх словотвірних парадигмах слугують префікси **на-**, **роз-**, **об-**, **ви-**. Проте усі названі словотвірні засоби здебільшого експлікують мутаційне словотвірне значення, реалізоване семою „лити рідину”, до того ж з орієнтацією на рух рідини в різних напрямках і на різну площу (поверхню): префікс **на-** надав девербативові два значення, а саме: „налити зверху на що-небудь (здебільшого в одному місці)”, пор.: *наплюскати, нахлопати, нахляпати* (напр.: *Ганна Василівна, сяючи від щастя, біжить у ванну, та, на жаль, бачить там лише невеличку калюжку, – тхось нахлюпов, миючи руки* (П. Пулу) і „наповнити що-небудь”, пор.: *накапати* (напр.: *Тремтячими руками Штігліц накапав у склянку з водою нітрогліцерину і влив його у напіврозкритий рот Крауза* (О. Довженко); префікс **роз-** – „розлити що-небудь всюди (часто цілком)”, пор.: *розляпати, розплюскати, розхлопати, розхляпати*, напр.: *Поки Гуральчук наповнював шклянку, рука у нього трусилася так, що він розхлюпов по столі воду* (Р. Коритко); префікс **об-** – „полити з усіх боків”, пор.: *обкапати, обляпати, обхлопати, обхляпати*, напр.: *Ось одна чорна небезпека на швидких колесах промчала повз них, обхлюпала з ніг до голови водою й багницьком*

(Ю. Мушкетик); префікс **ви-** – значення „вилити що-небудь звідкись різким рухом”, пор.: *вихлюпати, виплескати* (напр.: *Лариса налила повну склянку води, хоча, доки донесла, ледь половину не вихлюпала* (О. Печорна), і „ляпаючи, вкривати кого-, що-небудь бризками”, пор.: *виляпати* (напр.: *Ірина добре виляпала новий спортивний костюм*). Усі ці мутаційні словотвірні значення розвинулися на основі модифікаційних, пов’язаних безпосередньо зі звуковиявом.

Отже, деякі словотворчі засоби, за допомогою яких постають похідні одиниці як елементи комплексних словотвірних одиниць, зокрема словотвірної парадигми, крім своєї основної функції – реалізовувати первинне словотвірне значення, мають здатність розвивати і вторинне, що засвідчує синкретизм їхньої дериваційної семантики. У словотвірних парадигмах з вершинними похідними дієсловами він представлений транспозиційно-мутаційними та модифікаційно-мутаційними значеннями формантів, розмежування яких можливе лише в контексті. Синкретичні типи словотвірних значень хоч і не мають статусу типологічних, проте є виявом динамічних процесів у мові загалом та словотвірній системі зокрема. Співвідношення між цими значеннями змінюється в різних напрямках: або втрачається первинне транспозиційне словотвірне значення, або витісняється вторинне, що спричиняє набуття одним із синкретичних словотвірних значень відповідного статусу.

1. *Бачкур Р. О.* Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

2. *Беркешук І. С.* Дериваційний потенціал іменників у сучасній українській мові (назви знарядь праці, частин тіла, металів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. С. Беркешук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

3. *Валюх З. О.* Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : [монографія] / З. О. Валюх. – Київ ; Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.

4. *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Моск. ин-та истории, философии и л-ры : [сб. статей по языкознанию]. – Москва, 1939. – Т. 5. – С. 3–54.

5. *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксична структура речення : [монографія] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – Київ : Наук. думка, 1983. – 219 с.

6. *Городенська Г. К.* Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 25–28.

7. *Грещук В.* Український відприкметниковий словотвір / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.

8. *Грещук В. В.* Теоретичні засади основоцентричної дериватології. Відприкметниковий словотвір / В. В. Грещук // В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. Нариси з основоцентричної дериватології; [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6–38; 107–153.

9. *Джочка І. Ф.* Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об’єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

10. *Дюрович Л.* Относительное прилагательное в славянских языках / Любомир Дюрович // The Slavic Word Proceedings of the International Slavistic Colloquium at UCLA. Mouton, The Hague – Paris, 1972. – P. 189–207.

11. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании / Е. А. Земская // Русский язык : Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I–VIII. – М. : Наука, 1978. – С. 63–77.

12. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 153 с.

13. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах / І. І. Ковалик. – Львів, 1964. – 94 с.

14. Кушлик О. П. Дери́ваційний потенціал відсубстантивних дієслів із семантикою „обробляти об'єкт речовиною, названою твірною іменниковою основою” / О. П. Кушлик // Вісник Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 4 (76). Філологічні науки. – С. 200–208.

15. Кушлик О. П. Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові : [монографія] / О. П. Кушлик. – Дрогобич : Коло, 2015. – 384 с.

16. Лесюк М. П. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова / М. П. Лесюк // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 34–39.

17. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания (концепция и методы) / В. В. Лопатин // Грамматическое описание славянских языков. – Москва : Наука, 1974. – С. 47–60.

18. Манучарян Р. С. Некоторые вопросы сопоставления словообразовательных категорий / Р. С. Манучарян // Проблемы семантики. – Москва : Наука, 1974. – С. 286–295.

19. Манучарян Р. С. Словообразовательно-семантическая парадигма / Р. С. Манучарян // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тареза. – Москва, 1980. – Вып. 164. – С. 54–60.

20. Мигирин В. Н. Опыт построения классификаций, прогнозирующих развитие местоимений и словообразовательной парадигмы / В. Н. Мигирин // Научные докл. высш. шк. : Филологические науки. – 1973. – № 3 (75). – С. 68–75.

21. Микитин О. Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. Д. Микитин. – Івано-Франківськ, 1998. – 20 с.

22. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Т. С. Морозова. – Москва, 1980. – 19 с.

23. Пілецький В. Назви процесових понять у науково-технічній термінології / Володимир Пілецький // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 459–469.

24. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.

25. Сегін Л. В. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм дієслів динамічної просторової локалізованості в українській та польській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Л. В. Сегін. – Донецьк, 2003. – 20 с.

26. Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників – назв одиниць виміру часу / Оксана Скварок // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету, 1999. – Вип. 4. – С. 143–151.

27. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Люсьен Теньер; [пер. с франц. И. М. Богуславского]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

28. Тихонов А. Н. Проблемы изучения комплексных единиц системы словообразования / А. Н. Тихонов // Актуальные проблемы русского словообразования : [сб. научн. статей]. – Ташкент : Укитувчи, 1982. – С. 7–13.

29. Тихонов А. Н. Множественность словообразовательной структуры слова и русская лексикография / А. Н. Тихонов // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. – Москва : Наука, 1978. – С. 31–40.

30. Цыганенко Г. П. О словообразовательной парадигме – одном из компонентов теории словообразования / Г. П. Цыганенко // Изучение грамматического строя языка и преподавание грамматики в вузе и школе. – Кишенёв : Штиница, 1976. – С. 56–72.

31. Buzášsyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív / Klara Buzášsyová. – Bratislava : Veda, 1974. – 236 s.

32. Dokulil M. Tvoreni slov v češtině. I. Teorie odvozování slov / Miloš Dokulil. – Praha : Nakl. Českosl. akad. věd., 1962. – 264 s.

33. Grzegorzczkova R. Problemy ogólne słowotwórstwa / Renata Grzegorzczkova, Jadwiga Puzynina // Gramatyka współczesnego języka polskiego. – Warszawa : PWN, 1998. – Т. 2 : Morfologia. – S. 361–388.

34. Straková V. Substantivní derivace (v ruštině a češtině) / Vlasta Straková. – Praha, 1973. – 125 s.

Лексикографічні джерела

1. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2009. – 1736 с.

2. СУМ – Словник української мови : В 11-ти т. – Київ : Наук. думка, 1974. – Т. V. – 840 с.; 1976. – Т. VII. – 723 с.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017

доопрацьована 30. 06. 2017

прийнята до друку 15. 08. 2017

THE SYNCRETISM OF WORD-FORMATION MEANINGS AS A REVEAL OF DYNAMIC PROCESS IN WORD-FORMATION PARADIGM

Oksana Kushlyk

*Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
The Department of Ukrainian Language
24 Shevchenko Str., Drohobych, Lviv Region, Ukraine*

In the article it is considered that in the system of complex word-formation units which systematize word-formation potential of a word according to the kinds of semantic relations between stems and derivatives we point out three types of word-formation meanings – transpositional, mutational and modificational. Taking into consideration the fact that the opportunities of word-formation meanings realization sometimes turn out to be wider than the above-mentioned ones, we thoroughly prove the necessity of differentiating of combined (syncretical) word-formation meanings. We define different combined word-formation meanings within word-formation paradigms with top words motivated by noun, adjective and sound imitation bases. We investigate the peculiarities of explication by derivatives of transpositional mutational word-formation meaning as the most widely spread and determine the set of word-formation means for its realization. We reveal the dependence of syncretic word-formation meanings of deverbatives on their belonging to a definite part of speech and define the influence of these meanings on the establishment of word-formation paradigm typology. We also clarify in what direction the correlation between these meanings is changed: a word either loses its original transpositional word-formation meaning or neglects its secondary one which causes the acquiring of the definite status by one of syncretic word-formation meanings.

Key words: word-formation paradigm, morphological zone, word-formation meaning, transpositional mutational meaning, word-formation type, word-formation means, stem, deverbative.